

МИЛОЈЕ ВАСИЋ

РИМСКЕ ТЕРМЕ У БЕЉИНИ

Спорадични налази римског периода на територији на којој се данас простире Чачак нису могли, све до открића терми у центру града, да на уверљив начин покажу да се овде налазила нека агломерација.¹ Но, већ други налаз терми, у Бељини, доказује да се на овом простору (Бељина, Јездина, Чачак, Атеница) може рачунати с римским насеобинским комплексима.

У овом тренутку ми се нећемо дуже задржавати на топографији и хронологији појединих налаза, јер су археолошка истраживања још у току и тек након сумирања свих тих резултата моћи ће да се створи прецизнија слика историјског развоја у време Римљана на овој територији². Чини нам се да је целисходније да се пре синтетичког приказа изврше посебне анализе објеката, стратиграфије и материјала — да би се конфронтирањем појединих мањих целина сагледао укупан развој ове територије. Стога смо и приступили, у овом тренутку, обради терми у Бељини, пошто су оне у целини истражене, а најжалост, због кућа које су сазиране на главном делу римских зграда, нема више могућности за нека већа истраживања у овом делу.

Због регулације улица у насељу у Бељини копана је канализација и том приликом су на локалитету „Јанковина“, на коме се наводно налазила црква Бељаница, откривене терме 1980. године. Тада су отворене две сонде димензија 4 x 4 м и ухваћен је средишњи део терми — просторије 1, 2, 3 и делимично 4.³ Изван терми је започето чишћење јаме 1 у северозападном углу између зидова просторије 1 и 2. Систематска истраживања настављена су 1981. и 1982. године када су терме у потпуности истражене, осим дела просторије 8, која залази под савремени пут. Колико је било могуће, због имовинско правних односа, око терми су направљене сондаже тако да је добијен однос спољних слојева с архитектуром.⁴

Након рекогносцирања околног терена и распитивања код власника новоизграђених кућа, може да се констатује да су терме биле део једног грађевинског комплекса који се пружао на површини од око 100 x 70 м (0,7 ха), што би одговарало осредњем римском газдинству (*villa rustica*) (вид. план 1). Око овог простора нису констатовани никакви остаци чврстих грађевина, али је југозападно од терми констатована зграда с темељима рађеним у сувозиду и великом количином тегула и имбрекса. Изгледа да је већих димензија и можда је служила као нека врста сеника.⁵ Темељи зграде су укопани у старији слој. Колико смо могли да утврдимо, ова зграда је излазила из оквира виле, али јој је свакако припадала као једна од економских објеката. Близина Мораве и плодно земљиште у овој равници поткрепљују закључак да се ради о пољопривредном газдинству. Димензије терми такође указују да су биле приватног карактера.

АРХИТЕКТУРА

Терме као строго функционалан облик грађевине, уклапају се у уобичајени план с просторијама за хладно и топло купање, знојење и адаптацију тела између купања у хладној и топлој води. У току ископавања могле су да се утврде две фазе градње, које се, како ћемо видети, рефлектују и у стратиграфији. Како су сачуване само у нивоу подова и првог реда камена изнад темељног зида, тешко је рећи какве су преправке извршене на самим зидовима. Млађа фаза се рефлектује у призиђивању две нове просторије, с источне и западне стране првобитне грађевине.

На источном и на западном делу терме су оштећене укопавањем модерне канализације, тако да је уништен источни зид прве

фазе и вероватно улаз из друге фазе, као и део просторије 3 и префурнијума. Но, и поред тога, могуће је да се реконструише првобитни план.

а) Фаза I

Грађевина ове фазе је приближно квадратног облика димензија у правцу север-југ 11 м, у правцу исток-запад 9 м (узимајући у обзир и базене). Састоји се од пет просторија (бр. 1—5) и делом за префурнијум (План 2 и 3); (фот. 1, 2).

Ископавањима је констатовано да је у здравицу укопана велика темељна јама за просторе предвиђене за топле базене на југу и простор за базен с хладном водом на северу, тако да су темељни зидови били призидани уз ивице ових темељних јама. Део терена испод просторије 1 је остао недирнут. Темељи северног зида од просторије 2 до северозападног угла и западни зид били су грађени у ископаном темељном рову који је констатован уз спољно лице северног зида.

Темељи су грађени тако што је на подлогу од ситнијег ломљеног камена и речног облутка стављен крупнији ломљени и са оба лица притесан камен — пешчар (рђавог квалитета), везан чврстим кречним малтером. На прелазу из темељног дела у надземни стављен је један ред великог ломљеног притесаног пешчара. Надземни део је такође рађен од ломљеног, притесаног пешчара, везаног кречним малтером. (План 4).

Просторија 1 је централна и из ње се улазило у просторије с базенима. Вероватно је на источном зиду био улаз у терме.⁶ Просторија је свакако служила делом као аподитеријум, а делом као просторија за вежбе и адаптацију између топлог и хладног дела купатила.

Просторија 1 је димензија 9 x 3 м. Кроз њу је ишао канал за отпадну воду од просторије 5 до северног зида кроз који се изливао у јаму 1. Канал је грађен од насатично постављених, ломљених тегула, везаних малтером, а дну и покривач су били такође од ломљених опека. Ширина канала је 10 цм, дубина је иста. Под просторије је рађен од хидрауличног малтера, који је стајао на супструкцији од ломљеног камена.

Просторија 2, на северном делу грађевине, базен је за хладну воду. Праг базена према просторији 1 био је урађен од опека везаних

малтером (Пл. 4). Пресеком кроз под базена констатоване су три његове преправке (План 5).

У првој фази темељна зона базена била је испуњена ломљеним каменом, а на њега је стављен ред веома крупног ломљеног камена. На ову подлогу стављена је друга подлога за под од ситнијег ломљеног камена уливеденог у кречни малтер преко које се поставља дебео слој хидрауличног малтера. На њему су хоризонтално постављене опеке као подница и преко њих је стављен нов слој хидрауличног малтера, који је био дно базена. Бочне стране базена су такође биле превучене хидрауличним малтером.

Овај базен је преправљен на тај начин што је на првобитни под стављен слој ломљених тегула и имбрекса као супструкција изузетно чврстом поду од хидрауличног малтера сачињеног од туцане и млевене опеке, креча, кварца и ситног шљунка. Из ове фазе сачувана је изливна цев од керамике, која се изливала у јаму 1 (План 6).

У току нове преправке на под другог базена стављен је слој облутака и ситнијег ломљеног камена везаног малтером, који је служио као супструкција подници од хидрауличног малтера на коју је стављен под од опека, а преко њега нов слој хидрауличног малтера као под базена. Као изливак служила је оловна цев, која се изливала у јаму 1 (План 6).

Први базен је, свакако, припадао првој фази изградње терми. Може да се претпостави да је трећи базен из друге фазе терми. Остаје отворено питање: Када је настао други базен? Одсуство било каквог покретног археолошког материјала отежава одговор на ова питања. Истичемо да је начин градње подова базена идентичан у сва три случаја, што говори о релативно кратком времену преправки базена за хладну воду.

Просторија 3 у јужном делу грађевине правоугаоне је основе, димензија 4,80 x 2,10 м. Завршава се правоугаоним базеном димензија 1,10 x 2,10 м. Просторија је сачувана у темељној зони с подом од хидрауличног малтера, на коме су стајали стубићи хипокауста. Сачувани су делови 10 стубића у једном или два реда опека. Између просторије 3 и префурнијума и просторија 3 и 4 налазили су се зидани ступци. Они су носили сводну конструкцију, која је омогућавала струјање тоглог ваздуха испод просторија. Нису нађени никакви остаци горње поднице.

Просторија 4 такође је правоугаоног облика, димензија 3,20 x 2 м. Сачувана је у темељном делу, с подом од хидрауличног малтера, на коме се налазе делови 12 стубића хипокауста. Између про-

сторија 4 и 5 су зидани ступци, који су држали сводове. Ни овде нису нађени остаци горње поднице.

Просторија 5 правоугаоног облика, завршава се полукружном апсидом — базеном за топлу воду. Димензије просторије су 4,60 x 2,20 м. Уз западни зид апсиде сачувани су делови три стубића хипокауста, који су стајали на поду од хидрауличног малтера. Немамо податке о конструкцији горњег пода.

Како смо навели, источни зид грађевине из прве фазе уништен је, али је врло вероватно да су се на њему налазила улазна врата. У том случају унутрашња циркулација би била следећа: после скидања у просторији 1 (apodyterium), одлазило се у просторију 2 (frigidarium) одатле, поново кроз просторију 1, у просторију 3, која је по свој прилици била tepidarium, просторија с млаким ваздухом и млаком водом. Затим се улазило у просторију 4, која је могла да служи као laconicum, односно sudatorium за знојење, и на крају се улазило у просторију 5, caldarium, с обилним знојењем и базеном за врелу воду. Одатле је опет могло да се кроз просторију 1 иде у базен с хладном водом. Просторија 5 свакако је служила за купање, јер се из ње излива канал кроз просторију 1. Међутим, питање је да ли је у просторији 3 била текућа вода, јер немамо више података о одливу воде из базена. Могуће је да се вода изливала на јужну страну, али су зидови толико оштећени да су сви подаци о томе пропали. Грејање просторија вршено је преко мале просторије уз просторију 3, где је на западном зиду откривен отвор префурнијума (фот. 3) и испред њега место за ложача.

Идентичан распоред налазимо и у раније откривеним термама у центру Чачка.⁷ Оријентација је такође иста. Ове терме су нешто веће (21 x 19,5 м) и имају једну просторију више уз базен с топлу водом (просторија 2 на плану Р. Прокића). Питање је да ли је просторија 1 терми у Чачку из I или II фазе градње.

б) Фаза II

У другој фази, терме су задржале основни облик, с тим што су на источној и западној страни призидане две нове просторије (План 2 и 7).

Просторија 6 налази се на западној страни, призидана уз западни зид фазе I (фот. 4). Димензија је 5 x 3 м. Сачуван је под од хидрауличног малтера, на коме су се налазили стубићи хипокауста, који је у скоро истој равни с нивелетом пода у просторији 1, што

значи да се из просторије 1 у просторију 6 улазило преко степеника. Темелји просторије 6 рађени су од ломљеног пешчара везаног малтером.

Стубићи хипокауста рађени су на више начина: или од одговарајућих опека за хипокаусте, или од опека већих димензија; у три случаја је констатовано да су као стубићи служиле по три спојене, насатично постављене опеке. У источном делу просторије доминирају cuniculusi постављени по два или по четири — тако да формирају квадрат. Cuniculusi и насатично постављене опеке стављани су на подницу док је малтер био још свеж — тако да су у подници остали њихови отисци, на основи којих може да се изврши реконструкција положаја стубића који недостају (фот. 5).

Јужни зид је накнадно пробијен због отвора за топао ваздух. Префурнијум се налазио са спољне стране зида, а знатно је виши од префернијума прве фазе терми.

На југоисточној половини зида, према југу, пружа се супструкција, рађена од крупнијег ломљеног камена, везаног кречним малтером — просторија 8. Ова супструкција је лежала на интензивном шуту од тегула (из прве фазе терми), које су због високе температуре од префурнијума у том делу нагореле. Даље истраживање ове супструкције је било отежано изградњом модерног пута, тако да њена намена није сасвим јасна; вероватно да је служила као помоћна просторија за ложача оба префурнијума.

Просторија 6 могла је да служи као судаториум, што значи да је проширен систем купања.⁸

Просторија 7 је призидана уз источни зид терми фазе I. Северни зид просторије излази из равни северног зида просторије 2 и једним мањим делом се превезује и прислања уз спољњи североисточни угао просторије 2 (фот. 6). Јужни зид просторије 7 општећен је укопавањем канализације, а изгледа да је у том делу био улаз у терме друге фазе.⁹ Просторија 7 је димензија 10,20 x 2,70 м у јужном и 4 м у северном делу. Темелјни зидови су грађени тако да су на слој крупнијег речног облутка постављене ломљене тегуле као нека врста либажног слоја, а изнад њих је зидано притесаним каменом.

Под просторије лежи на слоју мрке земље (слој С). На овај слој постављена је кошуљица од белог кречног малтера, а на њу је стављен слој облутка и ситнијег ломљеног камена. Преко ове супструкције лежи под од хидрауличног малтера (кречни малтер поме-

шан с туцаном опеком). Под је у једном тренутку поново превучен слојем белог кречног малтера.

Зидови просторије су с унутрашње стране били омалтерисани хидрауличним малтером у доњој зони, а у горњим зонама креченим малтером и украшени фрескама с једноставним биљним и геометријским орнаментима. Цинобер и сива боја наношени су на подлогу беле боје. Делови фресака нађени су у слоју рушења просторије.

Просторија 7 вероватно је од просторије 1 преузела улогу аподитеријума. Просторија 1 је у овој фази могла да служи као „гимнастичка дворана“, односно просторија за адаптацију између топлог и хладног купања.

СТРАТИГРАФИЈА (План 8, 9, 10)

У току ископавања, а затим и упоређивањем теренске документације, могли смо да установимо три културна слоја на локалитету „Јанковина“ у Бељини. Посматрајући слојеве од површине, имамо следећу слику:

Слој А: Тамно мрка земља помешана с интензивним шутом, која је орана, па је горњи део слоја А делимично претворен у хумус. Горња кота слоја се креће између 251,49 и 251,86, а доња између 251,19 и 251,43. У просторији 7 слој А лежи на њеном поду на средњој коти 251,25. У слоју је нађена керамика и животињске кости. Слој је код спољњег североисточног угла просторије 6 лежао на нивоу b — огњиште рађено од ломљених опека, у коме је нађена гареж, пепео и фрагменти керамике. Кота нивоа b је 251,25, што несумњиво даје и коту почетка наслојавања слоја А. Ова кота одговара и коти у просторији 7, што говори о истовремености нивоа и пода. Са западне стране терми, изван просторије 6, констатован је ниво а — здробљени, набијени пецгчар, који је вероватно служио као стаза око овог дела терми. Коте овог набоја су између 251,24 и 251,11, што генерално одговара и нивоу b. И на ниво а се наслојава слој А.

Слој В: Сиво-мрка земља са ситнијим шутом. Горња кота слоја је између 251,19 и 251,43, а доња између 251,12 и 250,99. У слоју је нађена керамика, мање бројна него у слоју А. На слој В се директно наслојава слој А.

Слој С: Компактна сиво-мрка земља с мањим фрагментима шута. Горња кота слоја је између 251,12 и 250,99, а доња између 250,64 и 250,91. У слоју је нађен само један фрагмент керамике и питање је да ли је он у слоју С доспео из слоја В, јер може да се

датује у IV век. Но, у слоју С нађена је бронза Елагабала, кована у Никеји, омега фибула и бронзани стилус. Омега фибула припада типу који се датује у II—III век,¹⁰ што одговара и новцу. Слој С лежи на здравици, а на њега се директно наслојава слој В.

Да би се добила прецизна стратиграфска слика локалитета, по средини просторије 1 отворена је сонда управно на северни и јужни зид просторије ширине 1,5 м (план 11). Констатовано је да се испод супструкције пода, обележене као слој А (од коте 251,54 до коте 251,24), налази слој гари помешан са земљом — слој В (од коте 251,24 до коте 251,14). Овај слој је свакако претходио првој фази терми, јер се налази између камења темељне зоне зидова.

Испод слоја В део је запечене земље, који дели слој В од слоја D, а слој С је укопан у слој D као нека врста мање јаме. Слој С је сива земља, у којој је нађено нешто керамике (од коте 251,14 до коте 250,89). Слој D је од тамно-сиве земље помешане с гаром и керамиком (од коте 251,14 до коте 250,64) и он лежи на прослоју мрке стерилне земље, испод кога се јавља нов слој, слој Е, истих карактеристика као и слој D (од коте 250,64 до коте 250,29). Слој Е, пак, лежи на слоју F — компактна сиво-мрка земља (од коте 259,29 до коте 249,79), који је наслојен на слој гари, испод кога је запечена земља. Цео укоп 2 је у здравици. Намена овог укопа није сасвим јасна. Димензије су му 3 x 1,5 м у горњем делу и 1,80 x 1,5 на дну, а дубина је 1,3 м. Запечена земља и танак слој гари индцирали би неки мањи, привремени објект, али релативно мале димензије не пружају довољно података за одређивање његове намене.¹¹ Касније је овај укоп служио као јама за отпатке и на тај начин су формирани слојеви D, Е и F, а слој С је, како смо рекли, пуњење касније мање јаме или можда укопа неке помоћне зграде покривене лаким материјалом, чије је рушење формирало слој В — гарез и део запечене земље на којој он лежи. Слој В констатован је на целој површини просторије 1 након скидања њеног патоса и делимично у просторији 7, такође испод пода, али у даљем делу испод просторије 7 констатован је слој С истих карактеристика као изван терми.

На основу овакве стратиграфске ситуације може доста прецизно да се утврди хронолошки редослед на термама.

Пре свега, јасно је да слој С око терми и укоп 2 претходе изградњи терми. Како смо навели, доњи ниво слоја С креће се између коте 250,64 и 250,91. Горња ивица укопа 2 је на коте 251,09, тако да је разлика између дна слоја С и горње ивице укопа 2 ми-

РИМСКЕ ТЕРМЕ У БЕЉИНИ

нимум 0,18 м, максимум 0,45 м, што би значило да је на месту укопа било мање узвишење на првобитном терену. Сасвим је извесно да су укоп 2 и дно слоја С истовремени. Фрагменти керамике нађени у оквиру слојева укопа 2 (слојеви D, E, F) могу, с доста прецизности, да се датују од средине II до средине III века. На

TABELA I BROJ TIPOVA I PROCENAT U ODNOSU NA CELINU

CELINA	VEK	I--II		II--III		II--IV		III--IV		IV		IV--V		UKUPNO TIPOVA
		BROJ TIPOVA	%	BROJ TIPOVA	%	BROJ TIPOVA	%	BROJ TIPOVA	%	BROJ TIPOVA	%	BROJ TIPOVA	%	
JAMA 1		4	47	4	47	9	10.59	25	29.41	38	44.7	5	5.88	85
SLOJ A		2	5.26	1	2.63	3	7.89	10	26.32	18	47.37	4	10.53	38
nivo b		—	—	—	—	—	—	2	6.667	1	3.333	—	—	3
SLOJ B		—	—	1	7.14	3	21.43	2	14.28	7	50	1	7.14	14
SLOJ C		—	—	—	—	—	—	—	—	1	100	—	—	1
PROSTORIJA 1 SLOJ A		2	11.76	4	23.53	2	11.76	5	29.41	4	23.5	—	—	17
UKOP 2 SLOJ B		3	27.27	4	36.36	—	—	3	27.27	1	9.09	—	—	11
UKOP 2 SLOJ C		1	25	1	25	2	50	—	—	—	—	—	—	4
UKOP 2 SLOJ D		5	14.7	14	41.8	6	17.65	6	17.65	3	8.82	—	—	34
UKOP 2 SLOJ E		—	—	2	50	1	25	—	—	1	25	—	—	4
UKOP 2 SLOJ F		1	50	—	—	—	—	1	50	—	—	—	—	2

TABELA II PROCENAT TIPOVA PO VEKOVIMA I CELINAMA U ODNOSU NA UKUPAN BROJ TIPOVA

CELINA	VEK	I--II		II--III		II--IV		III--IV		IV		IV--V	
		BROJ TIPOVA	%	BROJ TIPOVA	%	BROJ TIPOVA	%	BROJ TIPOVA	%	BROJ TIPOVA	%	BROJ TIPOVA	%
JAMA 1		4	188	4	188	9	4.22	25	11.74	38	17.84	5	2.35
SLOJ A		2	0.94	1	0.47	3	1.41	10	4.69	18	8.15	4	1.83
nivo b		—	—	—	—	—	—	2	0.94	1	0.47	—	—
SLOJ B		—	—	1	0.47	3	1.41	2	0.94	7	3.29	1	0.47
SLOJ C		—	—	—	—	—	—	—	—	1	0.47	—	—
PROSTORIJA 1 SLOJ A		2	0.94	4	1.88	2	0.94	5	2.35	4	1.88	—	—
UKOP 2 SLOJ B		3	1.41	4	1.88	—	—	3	1.41	1	0.47	—	—
UKOP 2 SLOJ C		1	0.47	1	0.47	2	0.94	—	—	—	—	—	—
UKOP 2 SLOJ D		5	2.35	14	6.57	6	2.82	6	2.82	3	1.41	—	—
UKOP 2 SLOJ E		—	—	2	0.94	1	0.47	—	—	1	0.47	—	—
UKOP 2 SLOJ F		1	0.47	—	—	—	—	1	0.47	—	—	—	—
													UKUPNO 213

основу аналогија, фрагменти финије, фирнисоване, печашене и ба-рботина могу да се вежу за локалну продукцију тог времена у Па-нонији, Мезији Инфериор и Дакији. На неким од ових фрагмената види се локална продукција.¹² Овоме у прилог иду и налази омега фибуле и Елагабаловог новца, откривених у слоју С изван терми. На табелама 1 и 2 уочава се да у слоју D и E неки типови могу да иду и у IV век, али су заступљени у малом проценту. За овај фе-номен постоје две могућности. Прво, ти типови су могли да настану већ средином III века и да трају дуже, тако да их налазимо и у IV веку, поготову кад се ради о керамици за свакодневну употребу и у једном географски релативно затвореном региону. Друго, фрагменти су у слој D могли доспети и из слоја В у укопу, јер је слој В из укопа изгледа нешто млађи од слоја С изван терми, што се види и по котама. Изгледа да се слој В испод пода просторије 1 формира изнад слоја С и укопа 2 у делу који је касније покривен термама. Гарез и јако тамна земља, који формирају слој В испод просторије 1, као и делимично запечена земља, индицирају да се на овом ме-сту налазила зграда од лаке дрвене конструкције, која је страдала у пожару. Нажалост, нису констатоване рупе од коља, које је мо-гло да служи као подупирач дрвене конструкције, али није искљу-чено да се оно налазило управо на местима темеља просторије 1. Керамика нађена у слоју В испод просторије 1 још је увек блиска слоју С и слојевима из укопа 2, али с нешто већим процентом ти-пова краја III и почетка IV века. Тако би слој В испод просторије 1 био међуфаза слоја С изван терми и укопа 2 и грађења прве фазе терми.

Прва фаза терми је укопана у слој С, а његова горња површи-на била је ниво ходања из ове фазе. Слој В констатован са спољ-них страна терми формиран је рушењем прве фазе. За ово има неколико доказа. Доњи под просторије 6 био је укопан кроз слој В до слоја С и зато и не налазимо слој В испод њега, већ само са спољне стране темеља. Кота пода је на $\pm 251,09$, што одговара гор-њој ивици укопа 2. Северни темељ просторије 6 је у источном делу делимично горњим редом камења прешао преко слоја В. У овом делу, како је речено, на слоју В лежи ниво в-отњиште.

У керамици слоја В још увек се налазе типови који иду од прве половине III века, али процентуално преовлађују типови по-четка IV и пуног IV века. Немамо неки сигурнији критеријум за апсолутни датум, али бисмо предложили средину IV века као време настајања прве фазе терми.

Рушењем друге фазе терми формирао се слој А, о чему сведочи стратиграфија у просторији 7 и источно изван ње. Јасно је да слој А лежи на самом поду просторије и да се састоји од тегула и имбрекса. Овај слој се на истој нивелети (251,25) формира и изван просторије и овде лежи на слоју В, у који је укопан темељни зид просторије 7. С друге стране слој А лежи на нивоу б.

Типови керамике нађени у слоју А у малом проценту имају карактеристике ранијег периода, а од краја III према крају IV века знатно расте проценат типова. Неколико типова могу да се вежу и за сам почетак V века. Генерално, могуће је да се друга фаза терми веже за период после 380. године, а крај за прве деценије V века.

На крају треба поменути и јаму 1, која је формирана као изливна јама из хладног и топлог базена (план 12; фот. 7). У јами је констатовано неколико слојева, који су сукцесивно настајали током њеног пуњења. Јама је делом ископавана у кампањи 1980. године и том приликом су, поред керамике, нађени фибула у облику прстена и коштана укосница. У кампањи 1981. године у јами су констатовани следећи слојеви: 1. гареж и пепео; 2. слој интензивне гари; 3. мрка земља; 4. запечена земља и иситњена опека — остаци неког пода који је убачен у јаму; 5. слој гари; 6. сива земља; 7. мрко сива земља. Током рада керамика је одвајана према овим слојевима, али је каснијом обрадом констатовано да се поједини фрагменти из различитих слојева спајају у целину, тако да је изгледа јама пуњена у скоро непрекинутом временском низу и да за хронологију, стратиграфија јаме нема великог значаја. Поред керамике, нађена је, 1981. године, коштана игла за шивење.

Керамички материјал садржи у доста високом проценту типове који иду од I до средине III века, али проценат знатно расте према пуном IV веку, с тим што се налазе и фрагменти IV-V века. Налаз типова I-III века можда је последица укопавања јаме кроз слој С. Хронологија фибуле, укоснице и игле за шивење је јасна. Фибула у облику прстена може да се датује у IV век.¹³ Укосница припада типовима IV века,¹⁴ а игла за шивење иде у III-IV век.¹⁵ Сви ови налази потврђују хронологију керамике.

Јама 1 свакако је била у употреби већ у првој фази терми, али је, по свој прилици, коришћена и у другој фази. Хронологија материјала одговара у потпуности хронологији слојева А и В. Оно што збуњује, то је што се у јами не огледа слој рушења фазе I, уколико то нису убачени остаци пода, али како смо видели налази керамике не иду у прилог томе.

ЗАКЉУЧАК

Резимирајући речено, долазимо до следећих закључака:

1. Откривене терме имају две јасно издвојене грађевинске фазе, које се огледају у архитектури и у стратиграфији, где је слој А слој рушења фазе II, а слој В слој рушења фазе I. Генерално, фаза I могла је да настане средином IV века и да траје до деведесетих година IV века, када настаје фаза II, која иде у прве деценије V века. У овом тренутку немамо неке поуздане податке о томе да ли су неки историјски догађаји утицали на рушење терми. Можемо да претпоставимо да је фаза I једноставно зарушена и затим дозидана, али није немогуће да су догађаји крајем IV века (на пр. Аларихов поход преко Балканског полуострва) утицали на прво рушење. Ипак, изгледа да је исто становништво наставило да живи на овом имању, о чему говоре блиски керамички типови у којима не може да се уочи неки драстичан прекид у облицима и фактури. Рушење других терми може, с великим опрезом, да се веже за Атилић поход 441—443. године.¹⁶ Чињеница је да имање није обнављано после средине V века.

2. Терме су настале на ранијем слоју из средине II — средине III века, где, осим природног наслојавања, односно планирања простора, нису констатовани остаци грађевина од чврстог материјала. Вероватно је да су грађевине IV века изграђене на истом простору на коме су се налазиле зграде ранијег имања, али које овим ископавањима нису констатоване.¹⁷ И овде је битно опажање у керамици да поједини типови могу дуго да трају, што би говорило да се становништво није битно мењало. Ове констатације отварају, нову, сигурнију могућност за разматрање развоја насеља на овом простору већ средином II века, о чему сведочи епиграфски материјал нађен на ширем подручју, посебно у Јездини.

НАПОМЕНЕ

1 Натписи из Чачка и околине: CIL III, 8335 (6230); CIL III, 8336 (6321); Сп. СКА, 77 (1934), 23, бр. 35; Сп. САН, 98, 251, бр. 494. F. Kalitz, *Römische Studien in Serbien*, 1892, 133, помиње неке од ових натписа у Јездини, као и зидове у исушеном кориту Јездинске реке. За Чачак помиње збирку у Гимназији, као и то да је доста споменика узидано у велику цркву. Вид. и М. и Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, 1952, 162: Љубићко-трнавски срез (под: Видова, Јездина, Паковраћа, Придворица, Чачак). За питања границе и припадности *municipiumi Mal.* вид. J. J. Wilkes, *Dalmatia*, стр. XXII; 79; 118; 172; 283.

2. Истраживања су вршене преко научног пројекта код Регионалне самоуправне интересне заједнице за науку региона Краљево — Чачак. Воде их Археолошки институт из Београда и Народни музеј у Чачку.

3. Просторије су обележаване према реду откривања.

4. Екипу су 1980. године сачињавари М. Икодиновић, Ј. Марковић, М. Хуђећ, Н. Пајовић; 1981. године: М. Васић, М. Икодиновић, Ј. Марковић, М. Хуђећ, студ. арх. В. Глишић, 1982. године: М. Васић, М. Икодиновић, Ј. Марковић, М. Хуђећ, студ. арх. В. Вујковић, студ. археол. С. Арсенијевић.

5. Зграда је констатована у две сонде постављене 1983. године на имању Витомира Ђаловића. Будућа истраживања ће можда дати сигурнији одговор за намену ове зграде.

6. Према рекогносцирању, главне зграде су биле југоисточно од терми.

7. Р. Прокић, *Римске терме у Чачку*, „Рашка баштина“, 1, 1975, 167 и д. Посебно планови на стр. 169 и 171—172.

8. У купатилима на рајнском лимесу налазимо *sudatoriume* непосредно уз *frigidarium* и *apodyterium*. Упор. на пр. L. Wamser, *Römische Thermen in Weissenburg*, *Jahrbuch d. Bayer. Denkmalpflege*, Bd. 31, 69 и д., план на стр. 75 (друга фаза).

9. Према причању мештана, приликом пролаза ровокопача на том је месту био већи притесани квадер, који би указивао на праг.

10. D. Војовић, *Rimske fibule, Singidunuma*, *Tip 30*, стр. 70, XXXI, бр. 303—307, II—III vek.

11. Можда се ради о неком амбару или трапу, али нема доказа.

12. Керамика је обрађена по систему који је усвојен у Сирмијуму и на свим већим локалитетима у Србији (упор. М. Гарашанин, М. Васић, Г. Марјановић—Вујовић, *Трајанов мост castrum Pontes*, „Бердалске свеске“, 2,38). У овом тренутку дајемо само глобалне резултате, а дефинитивно публиковање керамике с терми у Чачку и у Бељини остављамо за следећи број овог Зборника због обимног материјала.

13. Д. Војовић, *op. cit.*, *Тип*, стр. 70—71, Т. XXXI, бр. 308—309. О, Брукнер, *Vicus et villa rustica* у пограничној зони панонског лимеса између *Cusuma* и *Voconia-e*, *Градња за проучавање споменика културе Војводине VI—VII* 1976, 20 и д., Т. XIV, бр. 7.

14. В. Шарановић—Светек, *Типологија коштаних предмета из Сирмијума*, „Рад војвођанских музеја“, 27, 1981, 152, тип 9, Т. I, бр. 15.

15. Слична аналогија, *ibid.*, тип 4, Т. VII, бр. 6.

16. О овим датумима вид. М. Васић, *Налаз солида Теодосија II у кастрumu Понтес*, „Нумизматичар“, 6, 1983, 99 и д. Могуће је да ће проучавање материјала с терми у Чачку дати прецизније датуме.

17. О томе би говорио слој В испод просторије I, који смо означили као међуфазу између II—III века и средине IV века.

Les thermes romaines à Beljina

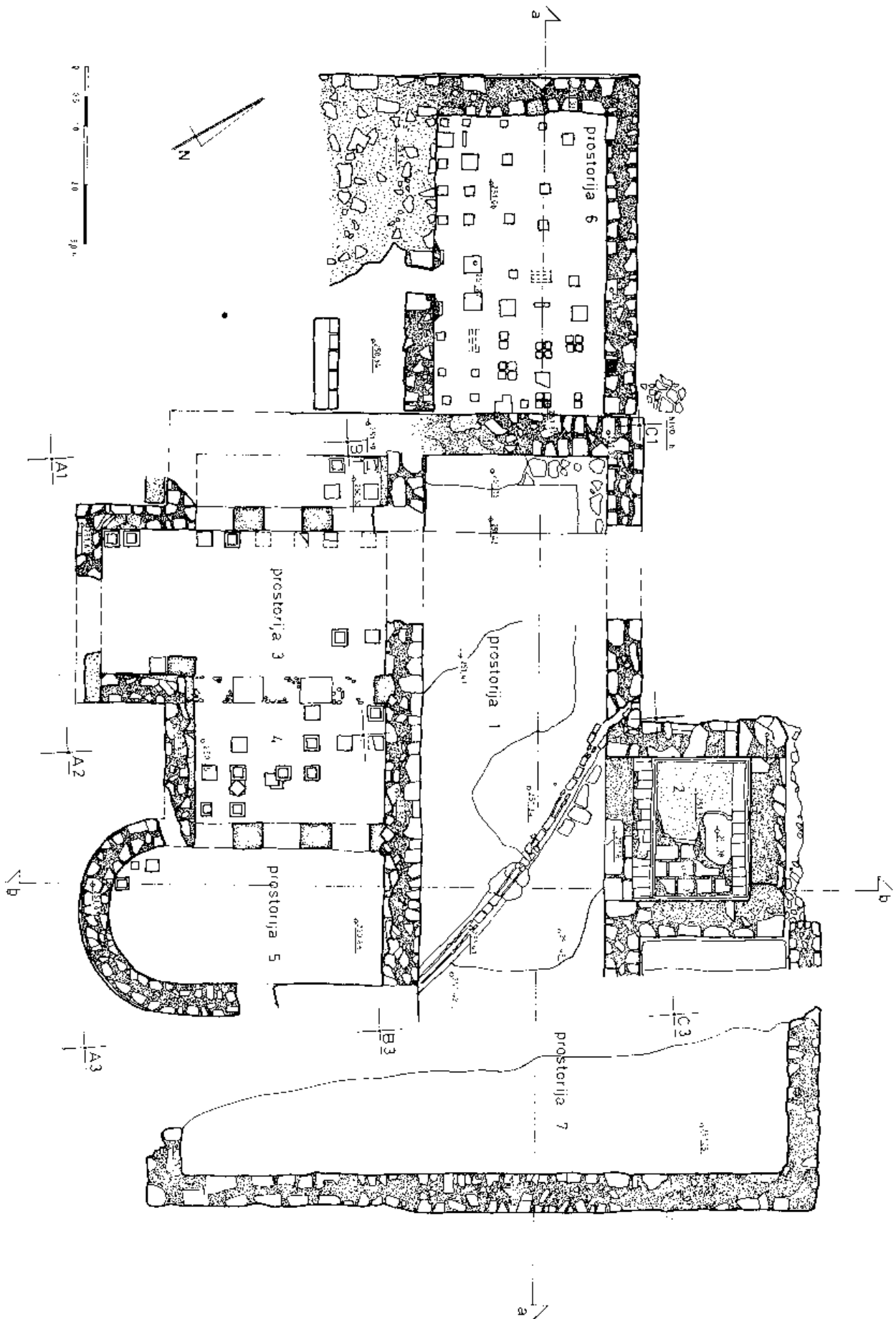
Dans la nouvelle partie du village de Beljina, à l'endroit appelé «Jankovina», furent mises au jour, en 1980, à l'occasion des travaux de construction, des thermes remontant à l'époque romaine. Des fouilles systématiques furent poursuivies en 1981 et 1982 si bien que les thermes ont été mises au jour dans leur ensemble. À en juger par leurs dimensions et par la reconnaissance du terrain environnant elles, semblent avoir appartenu à une agglomération rurale romaine, située autrefois sur la rive droite de la Morava Occidentale.

Les thermes mises au jour présentent deux phases de construction nettement distinctes que l'on a identifiées aussi bien dans l'architecture que dans stratification: la couche A est celle de la destruction de la seconde phase (dans laquelle les locaux 6 et 7 furent ajoutés au plan primitif), tandis que la couche B est celle de la première phase (locaux 1 à 5). Les thermes observaient le schéma classique: le local 1 servait de salle d'adaptation et, en partie, d'apoditerium; le local 2 était un frigidarium; le local 3 — un tepidarium, le local 4 — un laconicum et le local 5 — un caldarium. Dans la seconde phase, le local 6 était probablement un laconicum et le local 7 — un apoditerium.

Tout compte fait, la première phase avait pu commencer au milieu du IVe siècle et durer jusqu'aux dernières années du siècle, lorsque s'ouvrit la seconde phase que l'on pourrait situer dans les premières décennies du Ve siècle, ce dont témoigne l'analyse des types d'objets en céramique (tableaux 1 et 2), ainsi que les fibules et les épingles en os qui y ont été trouvées. Les thermes étaient bâties sur une couche antérieure datant de la période comprise entre le milieu du IIe siècle et le milieu du IIIe (ce dont témoignent, en plus de la céramique, des fibules oméga et la monnaie en bronze d'Elagabale), mais on n'a pas pu établir la présence des restes d'un bâtiment fait avec des matériaux solides.

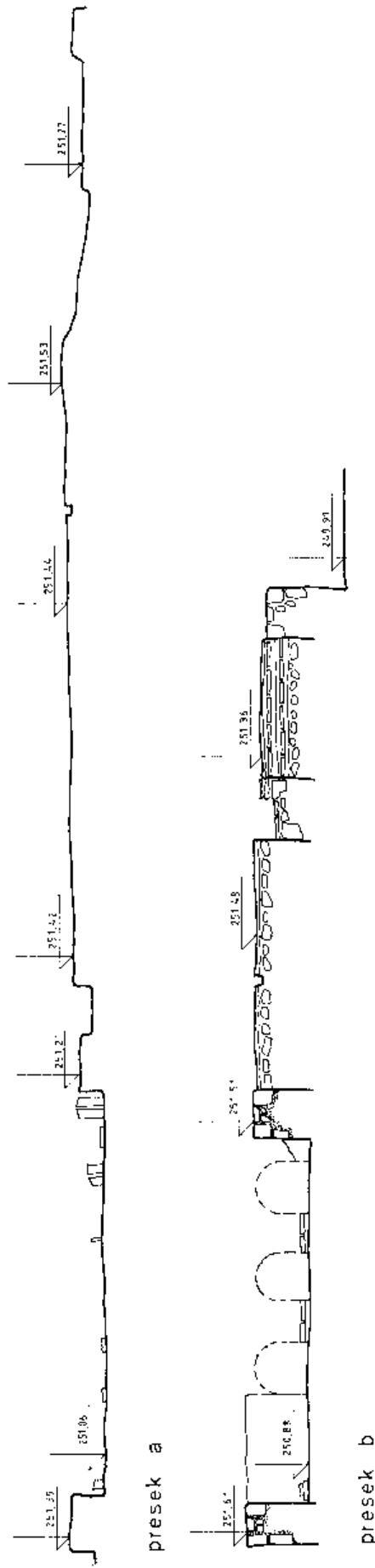

План 1: Положај терми у оквиру дела насеља у Бељини. Шрафирана површина је претпостављена површина римског комплекса.

План 2: Основа терми

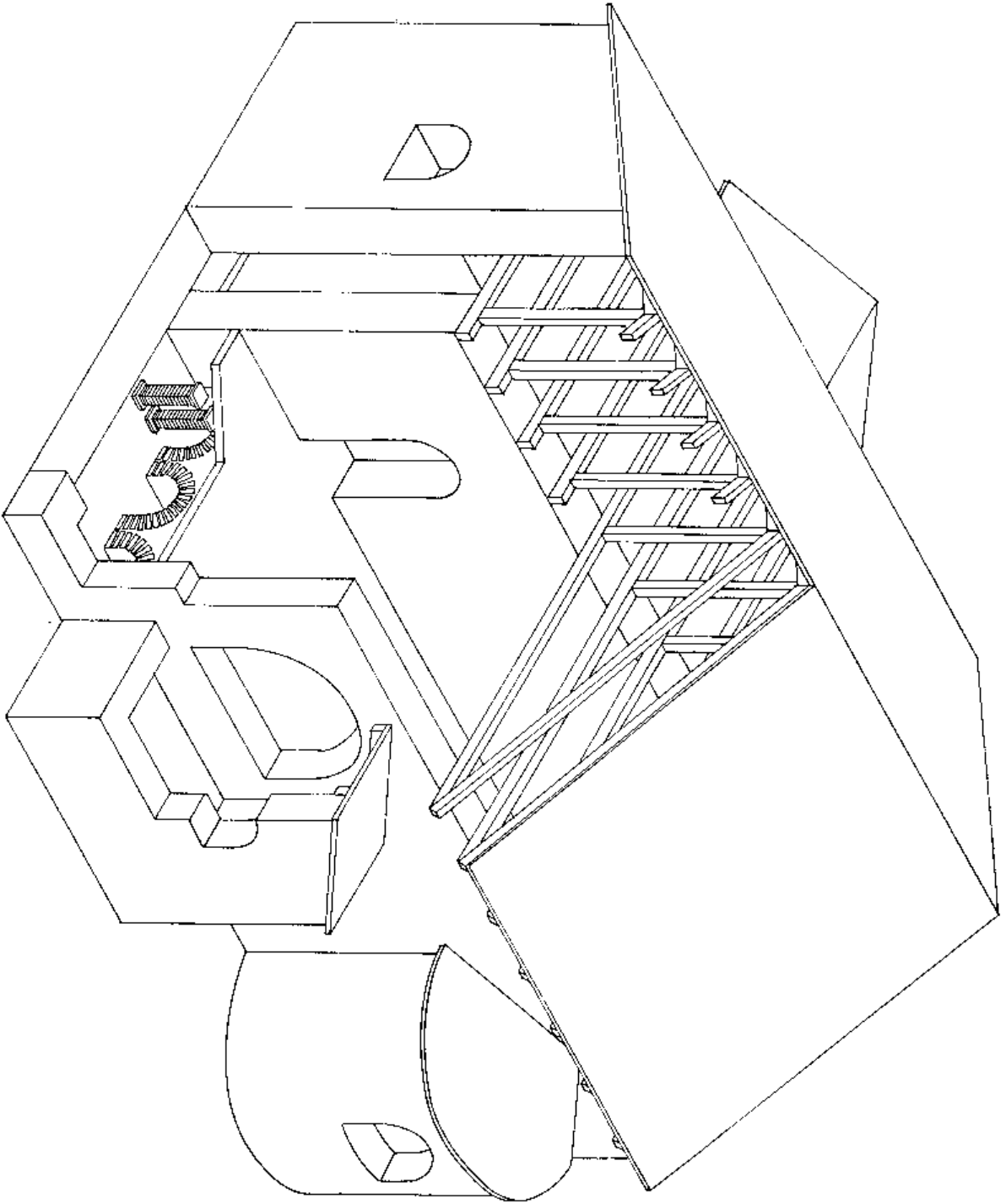

presek a

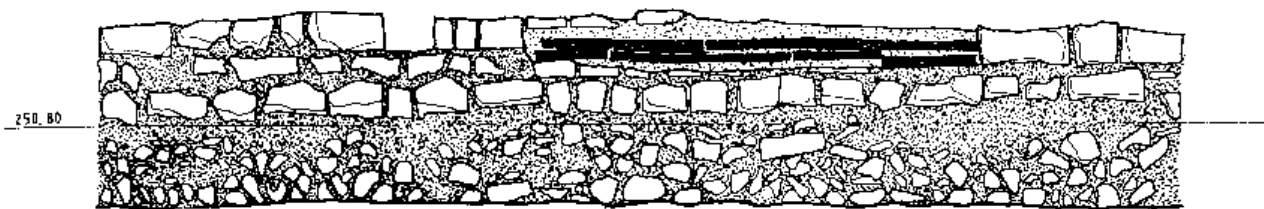
presek b

План 2а: Пресек терми

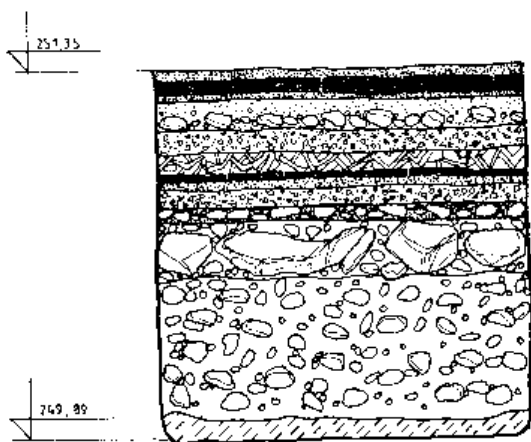

План 3: Идеална реконструкција термал фаза 1

0 0,2 0,5 1,0m

План 4: Северни зид просторије 1

0 0,1 0,2 0,3 0,5 1,0m

SLOJ HIDRAULIČNOG
MALTERA

POD OD DOLKE

MALTER SA KAMENOM

SLOJ HIDRAULIČNOG BETONA

SLOJ MALTERA SA
LOMLJENIM CREPOM

MALTER SA KAMENOM

SLOJ KRUPNOG KAMENA

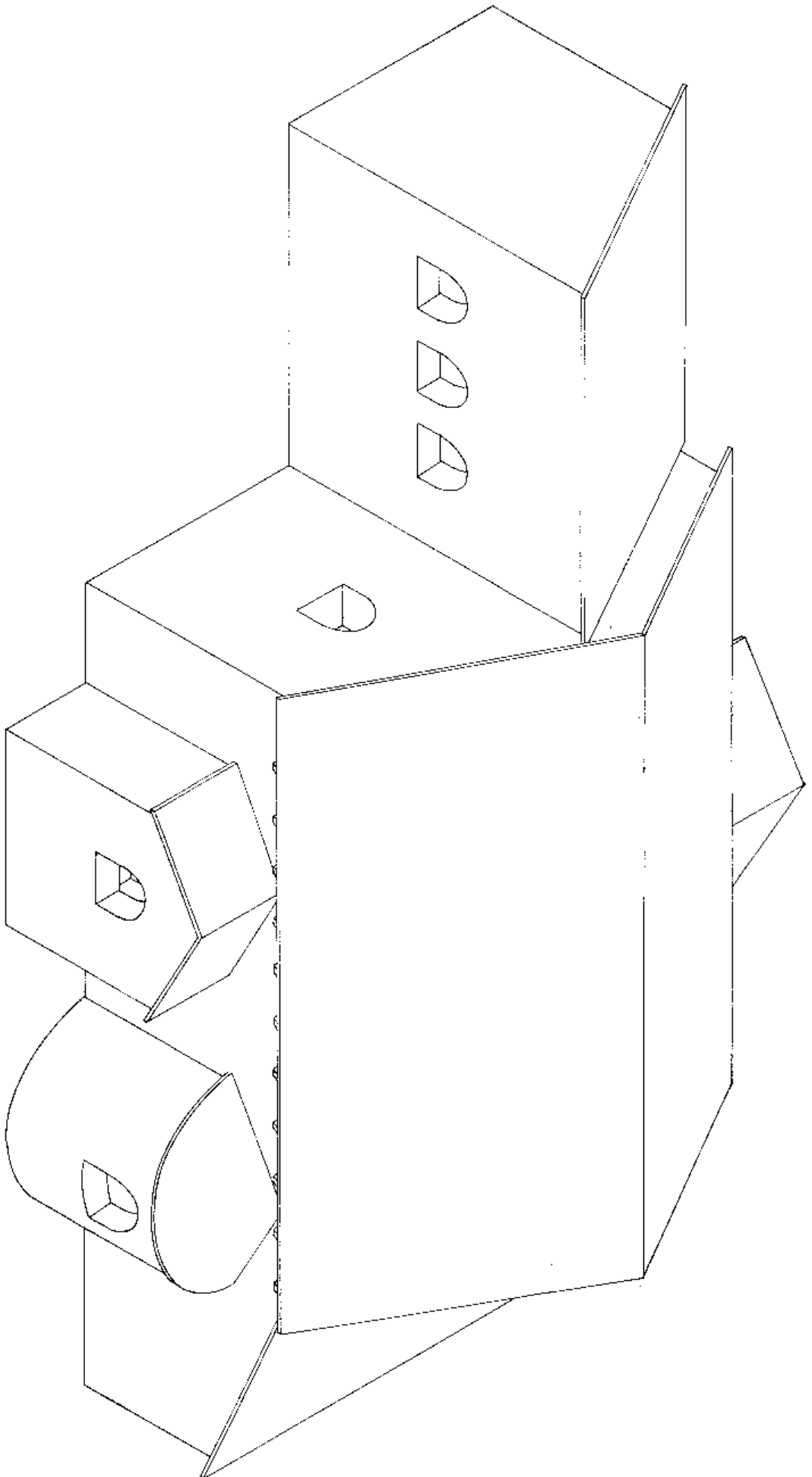
KAMENA PODLOGA

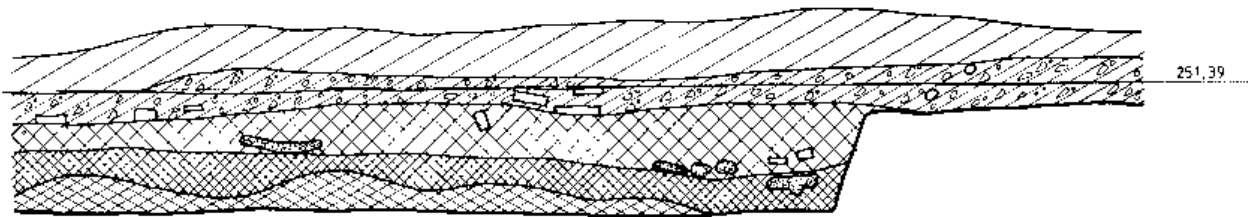
0 0,1 0,2 0,5 1,0m

План 5: Пресек кроз базен просторије 2

План 6: Западни зид просторије 2 с оловном и керамичком цеви за изливање

План 7. Идеална реконструкција терми фазе II

0 0,1 0,2 0,5 1,0

MRKA ZEMLJA
HLPUS

SLOJ A TAMNO MRKA ZEMLJA POMEŠANA
SA INTENZIVNIM ŠUTOM

SLOJ B SIVO MRKA ZEMLJA
SA SITNIM ŠUTOM

SLOJ C KOMPAKTNA SIVO MRKA ZEMLJA
SA MALIM FRAGMENTIMA ŠUTA

SLOJ D
MRKA GLINA ZDRAVICA

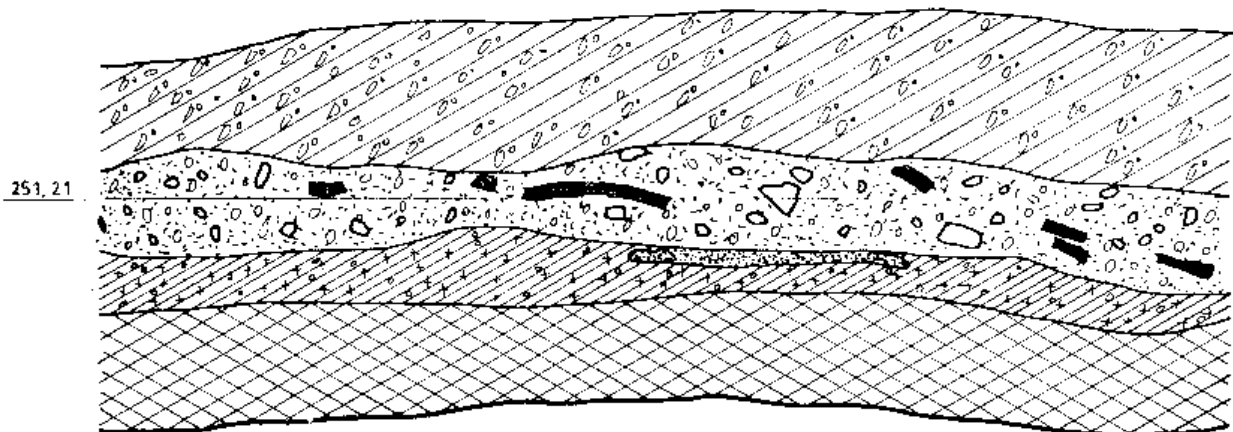

OPEKE

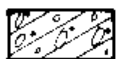

MALTER

План 8: Северни профил квадрата Б/О

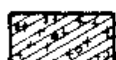
0 0,1 0,2 0,5 1,0m

SLOJ A TAMNO MRKA ZEMLJA
SA ŠUTOM I FRAGMENTIMA OPEKE

SLOJ B INTENZIVAN ŠUT
OPEKE TEGULE MALTER

SLOJ C TAMNO MRKA ZEMLJA
SA SITNIM ŠUTOM I GAROM

TAMNO MRKA GLINA
ZDRAVICA

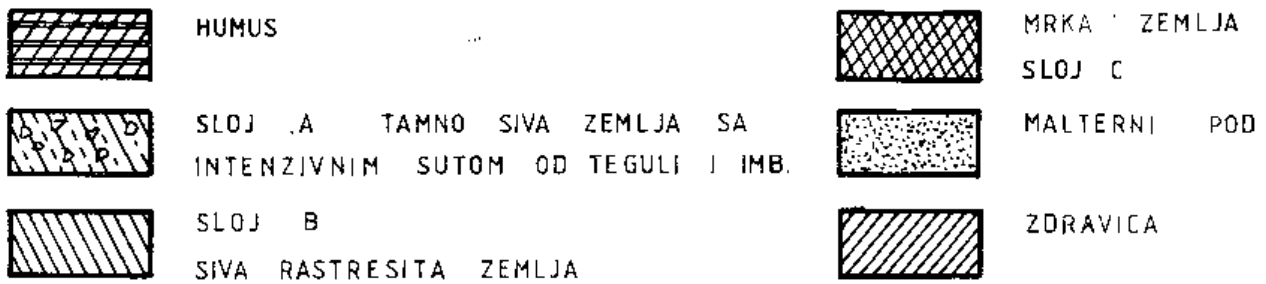
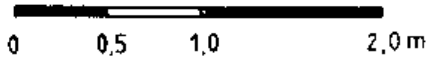
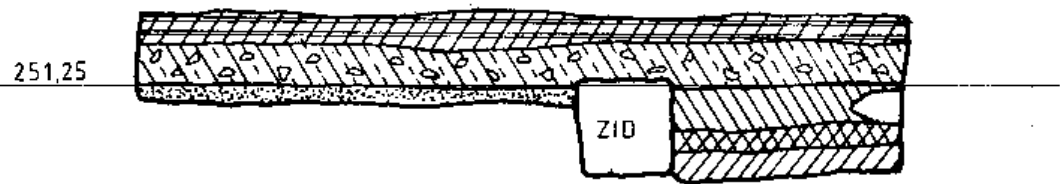

OPEKE

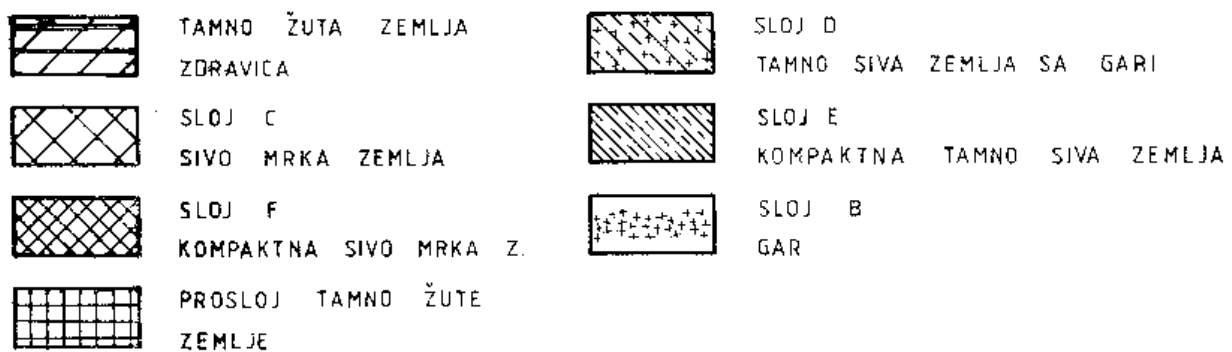
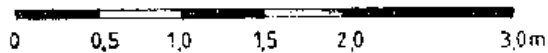
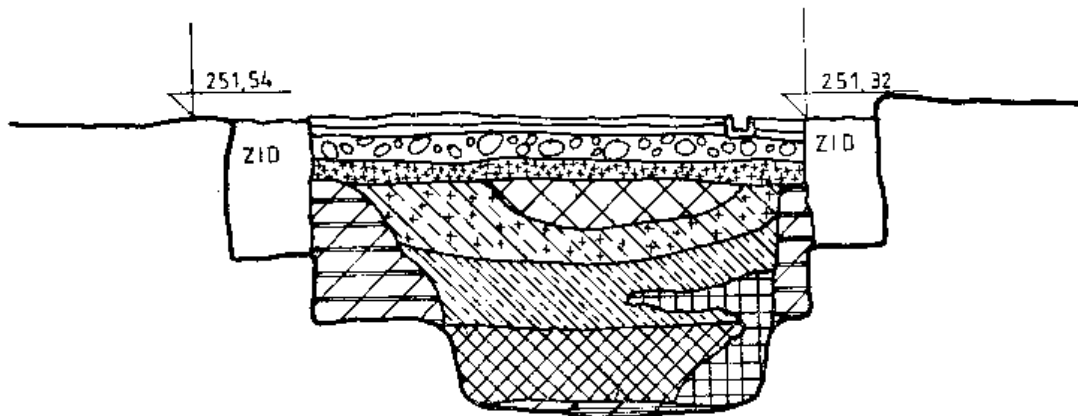

INTENZIVAN MALTER

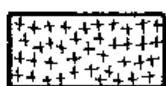
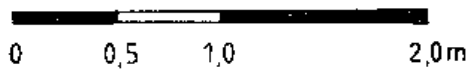
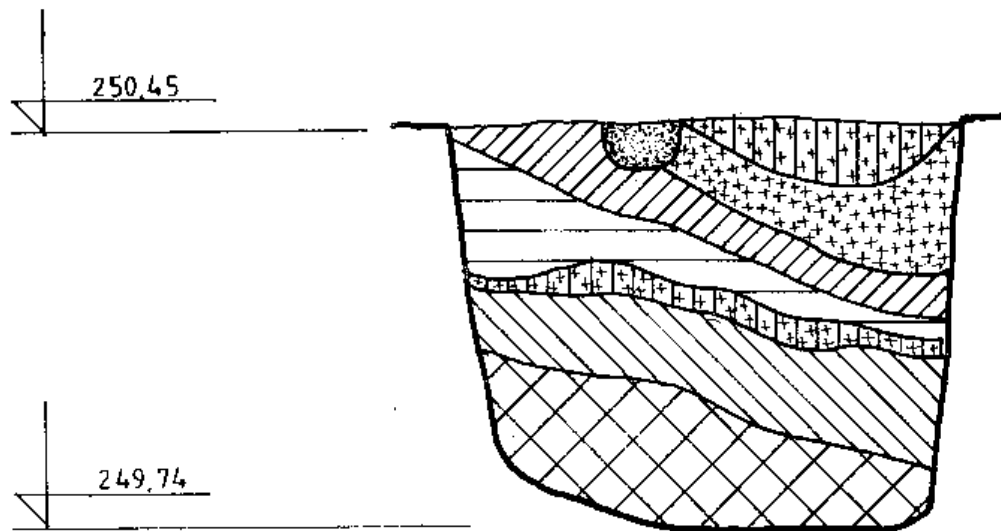
План 9: Северни профил у квадрату Ц/3

План 10: Северни профил у просторији 7 и изван ње

План 11: Укоп испод пода просторије 1

INTENZIVAN GAR

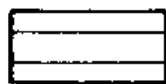
MRKA ZEMLJA

GAR I PEPEO

SIVA ZEMLJA

ZAPEČENA ZEMLJA
USITNJENA OPEKA

MRKO SIVA ZEMLJA

План 12: Профил у јами 1

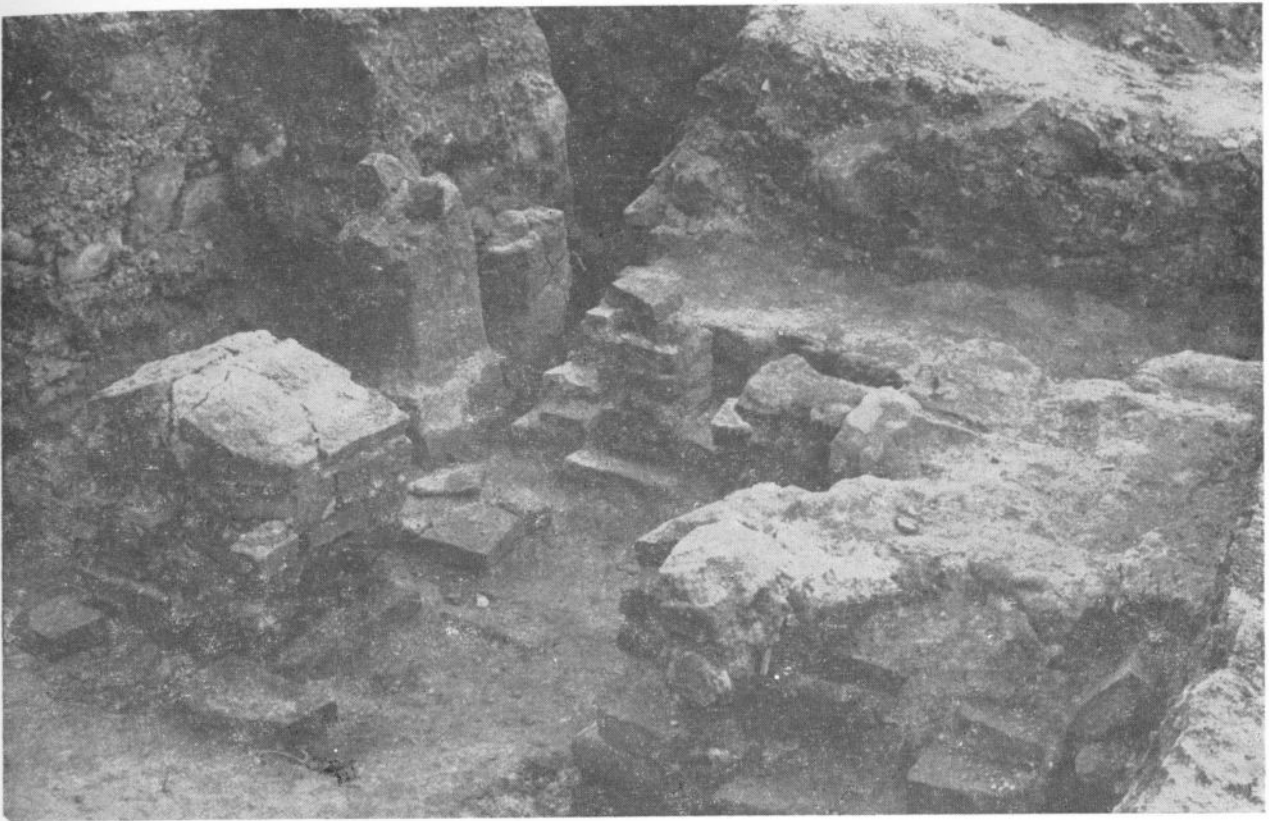

Фот. 1: Општи изглед просторија 1, 2, 3, 4, с југа

Фот. 2: Општи изглед просторија 1, 2, 3, 4, 5, са севера

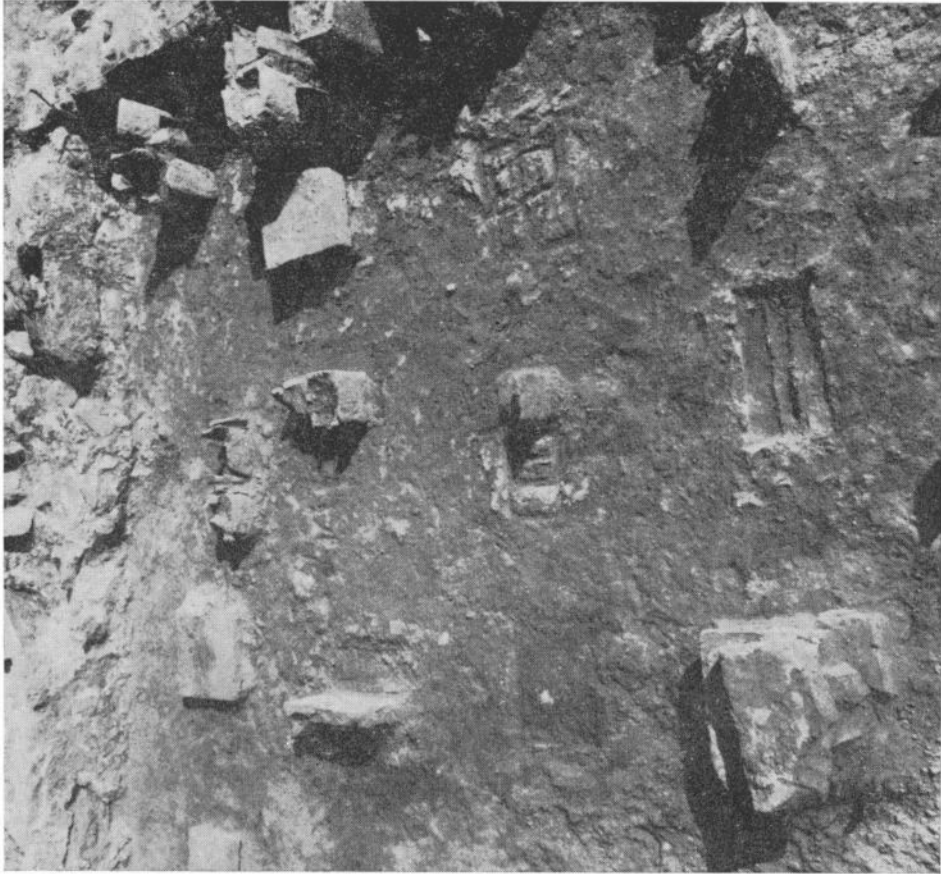

Фот. 3: Изглед префурнијума и почетка сводова између просторије 3 и префурнијума

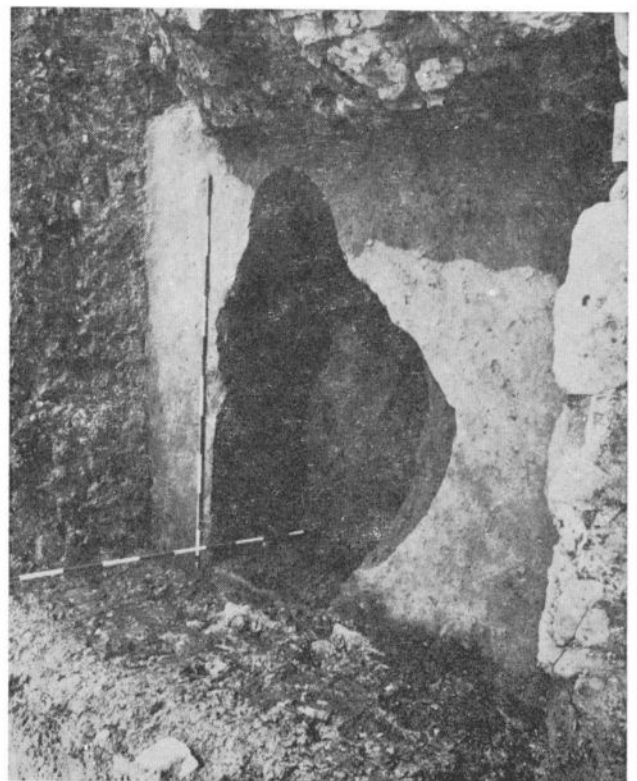
Фот. 4: Општи изглед просторије 6 и камене супструкције, с југозапада

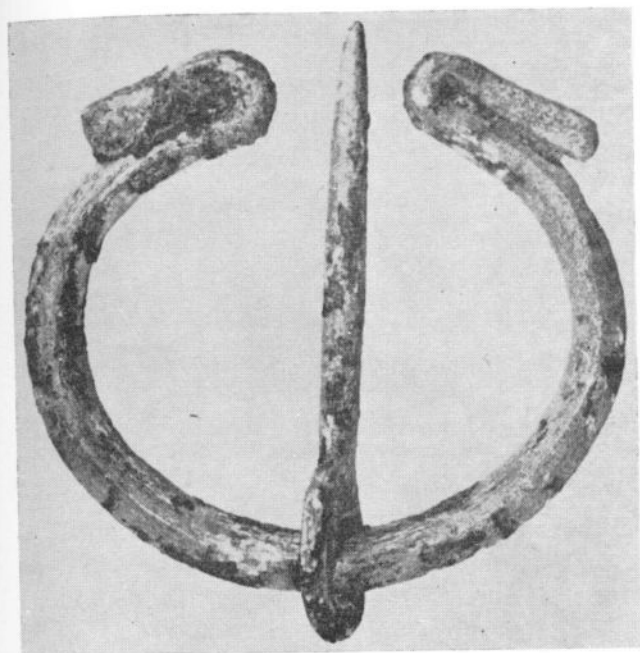
Фот. 5: Детаљ пода хипокауста просторије 6, с отисцима опека и cuniculosa

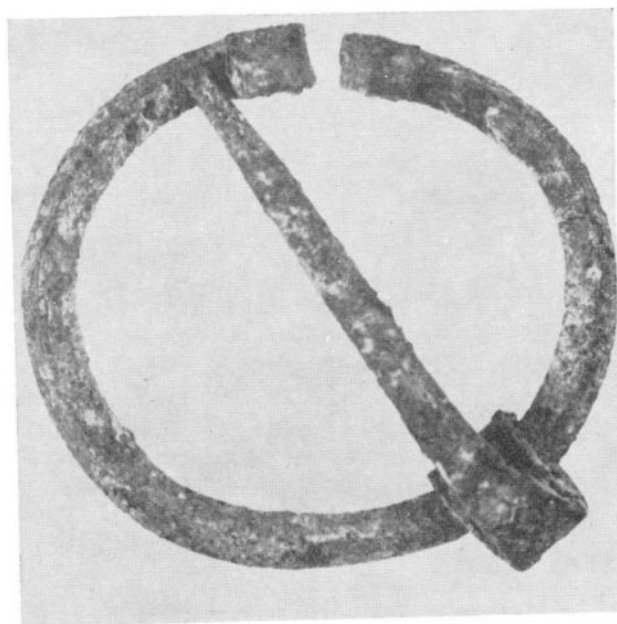
Фот. 6: Детаљ северног зида просторије 7 који се прислања уз северни зид просторије 2

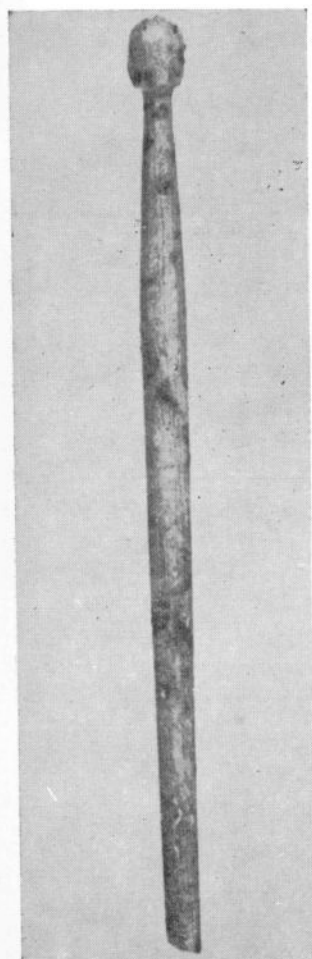
Фот. 7: Јама 1, с југа

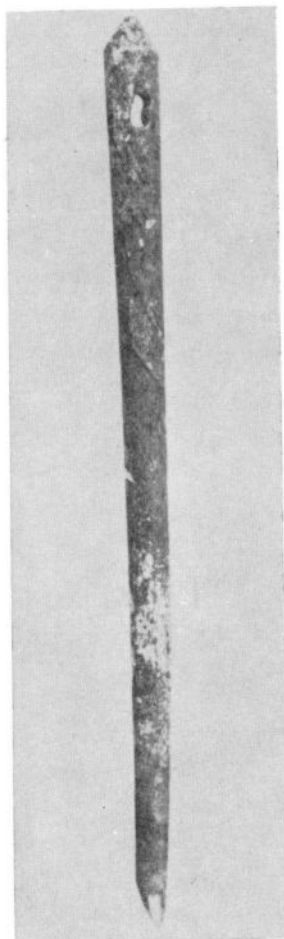
Фот. 8: Бронзана фибула

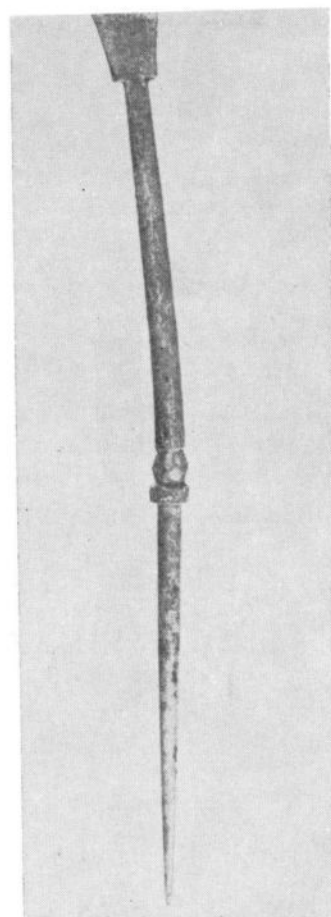
Фот. 9: Бронзана фибула

Фот. 10: Коштана
укосница

Фот. 11: Коштана
игла

Фот. 12: Бронзани
стилус

